

ББК 84 Қаз 7-44
Е 79

Қазақстан республикасы Ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінің бағдарламасы
бойынша шығарылып отыр.

Есенжанов Х.

Е 79 Жүнісовтар трагедиясы: Роман.— Алматы: Жазушы, 1998.— 320 бет.

ISBN 5-605-00635-5

Халқымыздың көрнекті жазушысы, республика Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Хамза Есенжанов бұл кітабында қазақ жұртының жеке басқа табынушылық кезінде көрген зұлмат қиындығын, бастан кешкен трагедиясын шебер қаламгер хақында дер кезінде жазған еді. Романның өзі де қилы-қилы соқпақтардан өтіп, толық күйінде, оқырмандар сұрауы бойынша екінші рет жарияланып отыр.

Е $\frac{4702250201 - 33}{402(05) - 98}$ без объявл.— 98

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 5-605-00635-5

© „Жазушы“ баспасы, 1998.

Бүгінгі ұрпақ игілігіне қалдырған әдеби мұрасы халық жүрегінде қалтқысыз сақталар қалаулы қаламгерлеріміздің бірі Хамза Есенжановтың сексен жылдық мерейтойы қарсаңында „Жалын” журналы жан тебірентер бір естелік жариялағаны бар. Жазушының жұбайы София Тастемірова қазір жарты ғасыр өмір кешіп үлгергендер шыр етіп жөргекке түсерде жазықсыз жазаланып, елінен, жерінен аласталса да, қорланған намыс пен сарыуайым шеріне берілмей, сәті келген сағатында, күндердің күнінде әділдік шырағы бір төрелігін айтар деп жарық дүниеге үмітін, келешекке сенімін сүйеніш тұтқан сергелден тағдырдың он жеті жыл бойғы ізгілік іздерін жұртшылыққа аян етті. Қалың оқушыға беймағлұм ең қысталаң, қиын кездерде дәм-түз бөліскен мұндай жанашыр, жақын адамдар жазбаларымен, уақыт сынынан өткен қастерлі қазынанан жаңа бір қырларын талқы таразысына тартар замандастар, тұрғыластар көзімен, жеткіншектер көзқарасымен Хамза Есенжановтың суреткерлік, адамгершілік келбеті жан-жақты мүсінделе бермек.

Өнер жолын сонау серіктесу кезеңінде қаршадай жасынан бастаса да, заманы дарытқан қиянат-зорлықтың кермек сорын татып келіп, өкінішті ұзақ үзілістен кейін, алпысыншы жылдар қарсаңында ғана өзінің көркемдік кемел ойын том-том ғұмырлы кітаптарға айналдыра бастаған қаламгер елу бесінші жылғы азаттық таңынан кейін қалай жұмыс істегенін, келер ұрпаққа қандай ғибраттар сыйлағанын біразымыз жақсы білеміз. „Ақ Жайық” жарыққа шығып, халыққа тараған соң өліп кетсем де арманым жоқ” деп бойындағы парасат-білім байлығы, қажыр-қайраты мен қолындағы қаламына жүтінген тума дарын сол мұратына жеткен. Көзі тірісінде халқының құрметіне бөленіп, „Ақ Жайық” трилогиясы үшін кезінде — 1967 жылы Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығымен жоғары бағаланған. Сол өрісті, эпикалық туындылар шындығы бау-

ырластырған ғажайып тағдырлар көрінісі — қазғазға түсуі бұрынырақ болғанымен, жариялануы кейін, жұртшылыққа танымал „Көп жыл өткен соң“ романында суреткерлік жалғасын қалай тапқанын сүйсініп талай жазғанбыз да.

Х. Есенжанов романдары — туған әдебиетіміз қорын байытқан, халқымыздың төңкеріске келу жолы, Азамат соғысы, ұжымдастыру дәуірі, жаңаша өмір іргесін қалаған азаттық ерлерінің ауыр да азапты тағдыры, сұсты, сұрапыл жылдар тартысы қаз-қалпында бейнеленген тарихи таным шежіресі. Ақтар бүлігі Оралда жаңа орнаған жас Кеңес үкіметін құлатып, бостандық шеруін қанға бояйтын он сегізінші жылғы қаралы оқиғадан бастап, біз еркіндік жорығының, жаңаша құрылыс құбылыстарының отызыншы жылдар тұсына дейінгі қилы кезең, қатерлі белестерін көз алдымыздан өткереміз. Әділет жақтаушысы Жүніс қажы үрім-бұтағының — төрт ұлы Хакім, Нұрым, Әлібек, Әділбектің тағдыр жолын арқау ете отырып, жазушы қоғамдық, әлеуметтік ірі сілкіністер дәуіріндегі кескілескен кереғар мүдделер тартысын, сана-сезім күресін, ел, жер, заман өзгерісін, жаңару, түлеу ерекшеліктерін мейлінше нақты халықтық характерлер шындығы аясында жан-жақты мүсіндеген.

Белгілі қайраткерлер Ә. Әйтиев, М. Ипмағамбетов, әйгілі заңгер Бақытжан Қаратаев, өзгерген өмірге бетбұрыс жасаған қалың бұқара өкілдері Мамбет, Қажымұқан, соларға қарсы, өзгеше ұғымдар сойылын соғушы Досмұхамбетовтер, Абылаев, Шұғыл, шырғалаң тағдыр Құныскерей... — біз қайшыласқан қаншама көзқарастар сайысына куә боламыз.

Өз халқының өткен жолын, елдік, ерлік тарихын, атадан балаға жалғасқан адамгершілік, ізгілік дәстүрлерін жете сезінсем деген бүгінгі ұрпақ (келер буын) ешқашан ескерусіз қалдыра алмайтын Х. Есенжанов романдары оқушы жүрегіне жол табуы ғана емес, жүзін жел шалмас көркемсөз қадір-қасиетін бағалай білетін заманымыздың талай әулие-ойшылдары назарына да дер кезінде іліккен. „Еуропа үлгісімен жазылған біздегі бірінші роман“ деп алғашқы кітаптарымен-ақ Мұхтар Әуезовті қуанышқа келткен „Ақ Жайық“ Михаил Шолоховты да жасаңдылықтан ада, шынайы шыншылдығымен толғандырған.

Осы өнер байлығын салмақтап талдап, насихаттауда бізде қаншама мамандар еңбек сіңірді. М. Қаратаев, Х. Жұмалиев, Ш. Елеуқенов, Х. Әдібаев, М. Атимов, М. Мағауин сияқты талай ондаған талғампаз әдебиетшілер

қауымы Жайық дариясының тереңдік қайнары мен қайырайтын қайраңдарына дейін біршама сөз еткен тәрізді. Біз өз тарапымыздан „Жылдар сазы“ дейтін арнайы зерттеу жұмысын да жариялаған болдық.

Бірақ, таулы өңірде өскендердің бәрі бірдей тау басына шыға бермейді. Жұрт шетінен альпинист емес. Таным-дәрежеміз әр деңгейлігі өз алдына, оның үстіне жазушының қайсыбір әдеби мұрасы — „Жүнісовтер трагедиясы“ романы жылдар жотасында сүрленіп, халқына кешеуілдеп жетіп жатса, Х. Есенжановтың суреткерлік мәдениетін жан-жақты саралап жетілдік деп айта алармыз ба?

Жұртшылық біле бермеуі мүмкін, меңдеткен сырқатқа мойымай, өмірінің соңғы сәтіне дейін қаламын қуат тұтқан қайсар талант халқы алдында азаматтық парызын біржола абыройлы өтеп кетті деп көңілің көнши сөз етуге біздің тек енді ғана — бес кітаптан тұратын бүкіл романдар түзілісі түгенделіп қолымызға тигеннен кейін дерегіміз толықтай жеткілікті. Жетпісінші жылдар басында „Жұлдыз“ журналының екі-үш санында осы қорытынды еңбегінің ықшамдалған нобайын жариялап, көзі тірісінде сол қолжазбасын түгел жарыққа шығара алмаса да, жазушы бүкіл ғұмырын сарп еткен күретамыр тақырыбын — азаттық күресі, жаңару шежіресін жазу үстелінде көздеген көмбесіне жеткізіп үлгерген. „Ақ Жайық“ трилогиясының табиғи жалғасы „Көп жыл өткен соң“ дилогиясының екінші кітабы „Жүнісовтер трагедиясының“ ақырғы сөйлемін қағазға түсіріп, еліне, ізбасар ұрпағына аманат етіп кеткен. Сол аманат қайтарылмаған қарыздай күні кешеге дейін біздің мойнымызда зіл-батпан жүк болып келген.

Жолы ауыр шығарманың бірі осы екен. Өткен күндердің — отызыншы жылдар сұмдығын, әділін айту шектеулі кезеңнің, тоқырау заманының қос үрей сақтығы автор қайтыс болғаннан кейін баспаға дайындар тұстарда шыншыл романның жан тебірентер оқиғаларының, ойлы толғаныстарының бәрін аяусыз сылдырып, қалың жұртшылық көзінен көп шындықты көлегейлеп қалдырыпты. Қолжазбаның тең жартысына жуығы жұлмаланып, қысқартылып, аты да, заты да өзгеріп, „Ағайынды Жүнісовтер“ деген тақырыппен қаңқасы ғана жарияланған 1977 жылғы басылым жазушы шығармаларының кейінгі алты томдық жинағында да сол қалпы қайталана салған (бірлі-жарым парақтардағы

өзгерістер, әрине, назар аударуға тұрмайды). Өнер туындысы кейіпкерлеріне айналған Сәкен Сейфуллин, Бақытжан Қаратаев, Ғабит Мүсірепов сынды халық перзенттерінің жанын сыздатып, қабырғасын қайыстырған сонау қысталаң заман қайшылықтарымен қадірмен оқушы енді, міне, „Жүнісовтер трагедиясының“ 1990 жылғы тұңғыш кемел нұсқасы бойынша ғана жан-жақты танысуға мүмкіндік алып отыр.

Сөз бұйдаға салмай осы игілікке тезірек жету үшін де, әрине, алқалы топ, айтулы мамандар назарын аудартар талай ұсыныс-тілектер мерейтой кезінде, баспасөз бетінде көрінгені бар (біздің тарапымыздан — "Жетісу", 22 желтоқсан, 1988). Сол тілектерді ескерусіз қалдырмай, өнер мұрасына жаңаша көзқарас тұрғысынан жанашырлық танытып, романды авторлық нұсқада қайталап жариялаған „Жазушы“ баспасы, сөз жоқ, қалың жұртшылықты шын мәнінде қуанышқа кенелткені даусыз.

Адамдар тағдыры тәлкекке түскен асыра сілтеу кезеңінің жалпы ауа-райын бүкпелемей, қаз-қалпында жеткізген сыршыл шығарманың өн-бойынан бұрынғы басылымдарында сылынған ашық әңгімелер мен қаламгерлік толғаныстарды мүмкіндігінше қара орнына келтіріп, кезеңі келгенде қолжазбаны өндіріске қайта дайындау жұмысы жазушы мұрасын зерттеуші мамандардың бірі ретінде о бастан осы жолдар иесіне тапсырылған. Қиыншылықты, жауапкершілікті сезіне отырып, бұл бағытта өз әлқадарымызша түпнұсқалық (текстологиялық) біраз шаруалар тындырған сияқтымыз. Әйтеуір көңілге медет тұтар жай, жаңа басылымды автор көздеген нысанаға біршама жеткізе алдық қой деп ойлаймыз. Төрелігі оқушының өз құзырында.

Хамза Есенжановтың қалай жұмыс істегенін, шеберхана сырын және қандай қиянат жолын өткергенін жете сезіну үшін таратып айтқанда, ең бастылары:

Жазушы кебежесінде араб ғарпімен жазылған негізгі қолжазбадан басқа, романның көлемі де, мазмұндық ұзын-ырғасы да бір-бірімен сәйкес келе бермейтін машинаға басылған үш-төрт нұсқасы сақталған екен. Және солардың бірінің орысша жолма-жол аудармасы да жасалыпты.

Осыларды өзара салыстыра, тексере келгенде біз олардың бірде-біреуіне бірыңғай байланып қалуға болмайтынын аңғардық. Сырқат сыздатқан соңғы жылдары автор еңбегін өзі ойлағандай қалпында жарыққа шығара алмайтынын сезінгендіктен бе, әйтеуір әр түрлі

нұсқаларына өз қолымен әр түрлі өзгерістер енгізіп те көріпті (ащы шындықтарды, жан-сезім құбылыстарын бірде жұмсартып, жеңілдетіп, бірде сыпайылап не қоюлатып дегендей).

Біз осылардың бәрін екіней келіп, түлен түрлі нобайдан құрастырып ортақ бір нұсқа дайындап шықтық. Алғашқы — 1977, 1980 жылғы басылымдар шығарманың тең жартысын да қамти алмаса, жаңа кітап көлемі енді, міне, екі еседей асып түсіп отыр.

Бұрын қос бөлім деп тек жобалап берілгені демесеңіз, ең өкініштісі, іс жүзінде роман ортаң бөлінен — кейінгі „Хакімдер“ бөлімінің соңғы бес тарауы, эпилогы, яғни бүкіл „Ақ Жайық“ трилогиясының, „Көп жыл өткен соң“ дилогиясының ақырғы қорытынды көріністері шорт кесіліп, мүлдем аяқсыз қалып, оқушыға тіпті сұлбасы да жетпеген (кейінірек тек заман беті түзелуіне орай жазушының мүшелтойы тұсында бұл алуандас бұрын-соңды жарияланбаған хикаялар желісінің қайсыбір үзінділері „Жұлдыз“ журналы мен „Қазақ әдебиеті“ газетінде жарық көруін кешеуілдеп болса да әйтеуір ұмытылмас өнер туындысына қамқорлық деп бағалауға тиіспіз-ақ). Соның қай-қайсы да қалпына келтіріліп, бұрынғы басылымдарда романның ұзын-ырғасынан жол-жөнекей ойылып, сылынып қалған тағдыр сергелдеңінің бұдан да басқа қилы-қилы талай көріністері, сыршылдық толғаныстар мен ащы шындықтардың бәрі-бәрі өз орнына түсірілді.

Қай тұсқа жаңадан қандай қосымшалар енгізілгеніне көз жеткізу үшін, түтел тізіп жатпай-ақ тек мысал үшін, біз ұсынған кейінгі толық нұсқа мен 1977 жылғы басылымның 121, 123, 136, 145 (II бөлімнің басы — I тарау тұтастай жоқ), 146 — 148, 150, 156 — 158, 160 — 163, 168, 171, 176, 182, 184 (ары қарай біржола жоқ) беттерін салыстырып қараудың өзі жеткілікті болар. Бұрынғы басылымдарда алынып тасталған көріністер қандай жүк көтеріп тұрғанын және олардың бұл шығарма үшін қаншалықты мәнділігін аңғару тіпті де қиын емес.

Біз жаушы үстелінен жоғарыда айтылған араб ғарпілі негізгі қолжазбасында да, машинкаға басылған әр түрлі нұсқаларында да, орысша аудармасында да жоқ, автор тек ғұмыр жетсе кейін жазармын деп орнын қалдырып, белгіліп, аттап кеткен жекелеген көріністер жазбаларын да таптық. Олар — әрқайсысы төрт-бес беттен, кейбіреуі он шақты беттен тұратын он екі тармақ екен. Машинкаға бастыруға да үлгере алмай, қолжазба күйінде (араб әрпі) сақталыпты.

Бұлардың қай-қайсы да кейінгі толық нұсқада өз орнына түсірілді (негізінен екінші бөлімде). Осындай қосымша өзгерістерге орай кейбір тараулар жігін қайта қараған автор қолтаңбасы барынша ескерілді.

Жазушы бұл кітабында ел өмірінің әдеби, көркемдік шындығын қаз-қалпында жеткізуімен қатар, халыққа есімі аян, тарихи белгілі тұлғалар тағдыры жайында да кең толғана алған. Дәуір рухымен дәлдік тұрғысынан қайшылық кетпесін деп солардың бәрін де ой елегінен өткізуге тырыстық. Сәкен, Ғабит, Голощекин желілерін былай қойғанда, қаламгер айырықша назар аударған мұралармен де — Бақытжан Қаратаев жазбалары, Құныскерей деректерімен де т. б. егжей-тегжейлі танысуымызға тура келді. Бұлар турасында, жалпы бұл романның тарихи негізі, көркемдік тұғырнамалық сара бағыты жайында өз түсінік-танымымызды баспасөз бетінде де, жаңа басылымға жазылған алғысөзімізде де біршама таратып айтқан сияқтымыз. Қайта жасанған жаңа туындының түпнұсқалық, шығармалық тағдыры үшін біз өзімізді қашан да жауаптымыз деп есептейміз.

Ал енді романның толық нұсқасымен емін-еркін танысқаннан кейін осының бәрін ойына бір салмақтап көрелікіні. Төбе шашың тік тұрып, қолжазбаны тістене жұлмайтындай нендей сұмдықпен табысқан екенбіз? Жо-жоқ... Тек лажсыздан уақыт құрбандығы болып, енді ғана тірлігінен тұтас нышан берін отырған тың тараулар бірдемені бұлдіріп алмайық деп аяқты байқап басар кешегі аса сақтық, „қырағылық“ заманында өздері сызылса да, жақсы жігіттер жұмысынан қуылмай, бала-шаға несібесі үшін, баспа редакторы ретінде жан сақтай тұруы үшін күні кешеге дейін мұрағат-қор қазынасында сарғайып, сәтін күте беруге еріксіз мәжбүр болған.

Қаламға өріліп, қағазға құйылғаннан кейін енді өзінің ешқашан құрымайтынын, ғұмыр жасының ұзақтығын сезінген қасиетті мұра жабулы қазан жабулы күйінде, осындай жым-жырт тыныштығымен-ақ тірілерді кәдімгідей жебеп келген. Мұны мен, әрине, тек сөз орайына қарай айтып отырмын. Әңгіме жалғыз-ақ „Жүнісовтер трагедиясын“ өндіріске дайындаған редакторлар үрейіне ғана тіреліп тұрған жоқ, гәп — біз бастан кешкен әкімшілік-билеп төстеушілік кезеңінің ойлы сөзбен өштескендей өзеленген өктемшілік талабында жатыр.

Бүгінгі жадыра-жай жариялылық тұсында, бүкіл еліміз бойынша талай ондаған жылдар тұмшаланған қыруар

қылымыс енді-енді жүзін жалаңаштап, пәренжесін сыпырып, әлеуметтік әділеттілік үміті ақ желкенін көтерген мынау бастапқы тазару, айығу шеруінде романға қайта бір көз жіберсеңіз, шегің түйіліп шошыну емес, керісінше, жазушының заман шындығын риясыз дәл жеткізуге тырысқан қаламгерлік мұратына мейлінше ризашылық сезіміне бөленесің.

Соншалық терең суреткерлік шеберлік тұрғысынан табына бермеспіз. Әйтсе де автордың кезең көрінісін, адамдар тағдырын мүмкіндігінше қаз-қалпында көз алдыға келтірер, толғандырар, тебіренертер шыншылдық ерлігіне бас имеске амалың жоқ.

Біз назар аударғалы отырған соңғы тараулардың бірінде талшық дәм үшін елінен, жерінен — атамекенінен безуге мәжбүр болған босқын елге басу айту үшін Ақтөбеге сапар шеккен әйгілі ақын Сәкен Сейфуллин даналық шежіресіндей халқының аяулы бір кәриясымен — Бақытжан Қаратаевпен жүздеседі. Тозы-тозы шыққан азалы өңірдің сұрақсыз сұмдығын Хакім Жүнісов екеуі аралап көріп, өз атынан, үкімет атынан үндеу таратып, тентіреген қайыршы халықтың бетін бір қайырмаққа жолға шығар алдында Сәкен бүкіл „Ақ Жайық“ романдары оқиғаларының күретамыр тарихи арқауы — атышулы заңгерге сәлемдесуге, ақылдасуға келіп отыр.

Біреп сағаттық сұхбат егіз ел арасының жанын сыздатқан тіршілік қасіреті, асыра сілтеушілік, шолақ белсенділік сорын жұтқан ауыл адамдары аянышты халі орайында сырласуға жол ашып береді. Байырғы ұзын бойлы, жұмыр денелі адамның торғайдай бүріскен, көзге қораш күрт қобылысын тек төрелігін мықтап дарытқан кәрілік шартымен түсіндіре алмас едік. Өткенге салауат айтып, лұғат ойларын қорытып, болашақты бағдарлар тарихи шолу ғақлияларын жазып жатқан дана қарттың қадірлі қонағына шәйнек ілдіруге де шамасы келмеген жұпыны, жадау тұрмысы көп шындықтан хабардар еткендей.

Роман қазірдің өзінде көбіміз жете біле бермейтін біраз деректерді алға тартады. Бақытжан Қаратаев ғасыр бастауында, төңкеріс жылдарында халқы үшін игілікті қандай жұмыстар атқарғанын — бәрін-бәрін былай қойғанда, ол 1868-1872 жылдардағы Кіші жүз қазақтарының бас көтеруі жайлы ұзақ өмірінде өзі көрген, естіген, тарихи әдебиеттерден көңілге түйген қыруар мағлұматтарды қағазға түсіріп кеткен адам. Кейінгі ғұламалар, Хакім Жүнісов сияқты жаңа кезең мамандары

үшін, әсіресе келешекте заң, соның ішінде сот құрылысының тарихы жазыла қалса, соларға бір пайдасы тие ме деп өз ойларын, топшылауларын жеткіншек ұрпаққа аманат етіп қалдырған. Әділеттік жолдағы исі қазақтың қашан да тірелер қазығы — әдет-ғұрып заңдары, билер сөзі, құн, барымта деген не, оның төрелік байлам-шешімі, бүгінгі заман тынысымен тоғысатын тұстары... — о, біз талдап, талғап, кәдеге асырар қаншама мәселелер қозғалған деңіз мұнда.

Қазақ үкіметін, қазақ автономиясын құруда аянбай еңбек сіңірген, жиырмасыншы жылдарда өкімет тәртібін қалыптастыру, сот құрылысын ұйымдастыру, өзгерген заманның жаңаша қағидасына лайық қазылық жүйесін қаз тұрғызу жауапкершілігін абыройлы атқарған тәжірибелі заңгерді мақтаныш тұта отырып, Сәкен Сейфуллин ғадет-ғұрып жоралар тегін тексеруге кіріскен ойлы шалдың ізгілік-еңбегі сәтті аяқталуына ақ тілегін қосқан, сенім артқан.

Қайда енді сол еңбек? Ол өзі суреткерлік сезім жобалаған жазушы қиялының жемісі ме, жоқ әлде кәдімгідей түрін түстер тірі еңбек пе, бар еңбек пе? Бар еңбек! Біз оның Орталық мемлекеттік кітапханада — сирек қолжазбалар қорында қазір қандай күйде жатқанын да жақсы білеміз. Егер алда-жалда иман жүзді айтулы мамандарымыз әйгілі заңгер зерттеулерін жарыққа шығаруға пейіл білдіре қалса, мұндай ізгі қамқорлыққа Хамза Есенжановтың да, оның өлмес мұраларының да баяғыдан-ақ, тікелей қатысы болғанын ескермей кетуге тиіс емес. „Жүнісовтер трагедиясы“ романы күн тәртібіне қойған тарихи бір мәселе, міне, осы өрістен де қара шалдырып жатыр.

Елінің ежелгі асыл сөзі мен дәстүрін, ғадет-ғұрпын түптеу арқылы туар заманның әділдік, адамгершілік тұғырын негіздеуге тырысқан ақылман кәрияның азаматтық мұратына табына отырып, ақын Сәкен романда бір сәт алды-артын ойламай, көсегем енді көгерер дегенде халқын қан жылатып, қиянат-зорлықтың кеңес кезеңінде зұлымдық, зымияндық бір көріністерін заңдастырып алған шолақ белсенділер туралы тебірене толғап кетеді. Отызыншы жылдардағы ел күйзелісі төркінін халықтан қол үзген әпербақан басшылардың, сал сойылдардың жексұрындығынан, Б. Қаратаев жазғандай асыл дәстүрлі елдің өзіндік, хас өзгешелік салтын елемей, аяқасты еткен көрсоқырлығынан іздестіреді. Босқын елді мекеніне қайтару, жүдегенге азық, тарыққанға жәрдем беру —

дүркірей көтерілген Адайды, құмға тығылған Ырғызды, Тайсойған, Бүйректіден бастап, Ойыл, Маңғыстау; Арал бетін түгел аталы сөзге жүгіндіру, сабасына келтіру қаншалықты күшке түсерін біз осы тұстарда, сөз жоқ, сезіне аламыз.

„Жүнісовтер трагедиясы“ жеткізер тағы бір құнды дерек — жалпы Х. Есенжанов романдарында шешуші бір желіге айналған мейлінше азалы тағдыр тәлкегі — Құныскерей хикаясы.

Жұрт көзінен тұмшаланған төртінші тарауда (II бөлім) алғаш Сәкенге бағышталып, бастау бұлағы анау мұрағат қорында жатқан, шығармада енді Бақытжан әңгімесі түрінде берілетін тарихи толғам өзінің, Хакім Жүнісовтің от алған ортасымен шектелмей, Құныскерей өмірінің де шежіре-тегіп таратқан екен. Құныскерей — есімі елге аян кәдімгі Кейкіман батырмен кіндіктес жанның немересі. Ата жолы — бірі баяғы 1869 жылғы „Ел ауа“ оқиғасы тұсында патша әскерімен соғыста қаза тапса, төте әулет қару соғып, қолөнермен айналысып, бір қиырдан бір қиырға, Шам мен Жем бойында түн қатар талай есе қайтару, еркіндік жортуылын бастан кешкен. Кешегі 1916 жылғы дүрбелең, 1917 жылы басталған бостандық, теңдік жорығы Бақытжан толғанысында қазақтың тұқым қуған ерлік, тұқым қуған дерт деген тәрізді байырғы ұғым-сенімдерімен сабақтас, түп тамырын әріден тартқан ғасырлар бойғы халық мұраты, күресінің заңды жалғасы, жаңа белесі ретінде қарастырылады.

Заманына қарай батырлықты да басқаша бір мағына билеп кететіні болады. Батыл әкенің тапқырлығы барымтамен суырылып танылса, Құныскерейдің жойқын күші кек алу жолына бас ұрған. Сөзіне дейін ешкімге несие жібермейтін қайсарлық құдіреті тағдырының шырғалаң бір сәтінде, о баста әнтек жолмен өзіне бассалған үкімет өкілдеріне қарсыласам деп намыс желігіне берілген де, бас қорғаудың ақыры кек алу, кісі өлімі, жазықсыз төгілген қанға ұласып кеткен.

Біз бұрынғы романдар бойынша жазбаларымызда осы Құныскерейді бірыңғай баукеспе ұры, баскесер, қарақшылық қияметі тұрғысынан қарастырудың қандай түріне де үзілді-кесілді қарсы шығып, төтенше жағдай, заманы тудырған трагедиялық тұлға ретінде, егер сәті, қажетті шағы туса, түптің түбінде қасіретті қылмысын қасық қанымен болса да жууға қауқары жетер ересен тағдыр бағытында сөз еткеніміз бар. Мұны шығарманың суреткерлік көрінісі — адалдық, мінез бастауын, характер

құбылысын қадағалау, талдау арқылы жобалағанбыз. Өзге нақтылы дерегіміз жоқ-ты, диалогия әлі бітпеген. Енді, міне, „Жүнісовтер трагедиясында“ заң қызметкерінің көңіл-көзімен сол ұғым-танымның тағы бір тиянағын тауып отырмыз. Құныскерей — қылмыскер. Бірақ қандай қылмыскер? Бақытжан Қаратаев ежелгі әдет-ғұрып қағидаларымен де, қазіргі заң жолымен де мұндай істі қорғап шығуға болар еді деп ойлайды. Бас қорғап, қару жұмсауды қылмыс деп, сыңаржақ үкімге байланып қалмай, баскесерді баскесер еткен төтенше жағдайлар түбіріне үңілуді мегзейді.

Романның біз үшін айырықша мәнді көркемдік бір шындығы — алтыншы тарауда, осы қандыбалақ Құныскерей ақырғы сұмдығын „қызықтайтын“ шытырман оқиғалы кесек көріністерде жатыр. Тұзақ торы тарылып, Орал өңірінде енді зауалын тартпай әділ жазадан жан сақтай алмайтынын жете сезінген бойда ол жетімек ұлы Қаршығасын — Ахметше босағасындағы сойқан сүмелегін желіктіре ертіп, сұсты да суыт сапарға біржола бет түзеді. Із кесушілерден кек қайтарудың да қилы қияметін ойластырып үлгерген. Түн асырып табысар шалғайдағы ата қонысынан жанашыр жандарын жол-жөнекей іле тартып, көз көрін, құлақ естімес ит арқасы бір қиянға қарасын батырмақ. Біз әдетте соғыс өнерінде, майдан даласында көзге түсер қабілетті қолбасылар тәжірибесіндей, әсіресе шебер барлаушылар жымын білдірмес жоспар-жобалардай түпкі мақсат пен нақтылы жағдай ыңғайына негізделген (стратегиялық, тактикалық) небір айла-шарғы, сақтық шараларының тікелей куәгері боламыз.

Қаныпезерлігіне кіжингенмен, есті ойластырылған тапқырлық-қулығына қол қоймай қала алмаймыз. Өз „жаналғышының“ бірін қапияда қолға түсіріп, мазақ қылғандай беталды тентіретіп жіберетін Құныскерей иесіз жұртында өзін есеңгіретіп қанжығаға сөзсіз бөктердік деп дәмеленген қарулы топ қоршауын да көзсіз көрегендікпен быт-шыт қылып, қанға бояп тайып тұрады.

Үкімет адамдары алдын орап, кепілдікке алып кетіп, әкесі мен әйелінен көз жазған, жарық дүниеде енді ешқашан кешіруге болмайтын ауыр қылмысты арқалап, Қаршығасын ғана ес тұта, талшық дәм үшін түз тағысын торығын сол дала жыртқышы күндерде бір күн, романның келесі бір көріністерінде босқын елді атамекеніне қайтару әлегімен жүрген баяғы Сәкен Сейфуллинге хат жолдапты, сырын ашып, сенім артыпты. „Бас сауға сұрап әлдекімге

телмірмей, берер жанды маң даламның төрінде, жалғыз тораңғының түбінде көсіліп жатып бір тәңірінің өзіне бергенді байлық көрдім" деп, бетін бақилыққа бұрған күнәкар тірлік ақынның азаматтық мерейіне, ел мүддесі үшін істеліп жатқан шараларға салауат айтыпты. „Менің бас игенім — мына хатты жеткізген жас жігіттің бас игені болсын" деп жартыкеш жетімегі Қаршығаға, әкесі мен шара-на сәбиіне рахым тілепті.

Тағдыр мәресі, әрине, ашық қалды. Жазушы Құныскерейге кесілер қарғыс-үкімді өз аузымен айтқызып, өзін-өзі атамекен, тіршілік думанынан, талақ еткізгендей тағдыр тәлкегімен сауал шешімін оқушының өз төрелігіне тапсырады.

„Жүнісовтер трагедиясы"—шын мәнінде шырғалаң дәуірдің қаралы күйін қайырған, заман келешегі үшін жанының жылуын жағамын деп күрес жолын таңдаған азаттық ерлері мен өкінішті ғұмырлардың мұң-мұратын толғаған, ұрпақ жадында сақталар өмірлі өнер сөзінің бірі. Қарап отырсаңыз, өзегіңді өртер қаншама трагедиялық хал. Астанада күмбезін көтерген тұңғыш білім ордасында дәріс алып, арман жолын қуған Әлібек Жүнісов шәкірттік жырларымен көз түртпекке түскен де, осы романның иесі Хамза Есенжановтай жазықсыз жазаланған. Дүниенің зіл-зәлесін кешін келіп, қос жанардан айырылып, қарс адым жердегі сүйген қызымен де жүздесуге дәті шыдамай, тек көкірегіңдегі құса-шер, үміт шырағымен финалда „Қайран шешемді" аңыратып отыр.

Ақырғы аккорд — көзден ғайып қайран Жайық жоқтауы мен „Қайран шешем" тақырыбы бір. Мұң-зардан арылу үшін домбыра сарнай берсін. Ал радио ағайынды Жүнісовтер жұрағатының ең кенжесі — ата қонысынан амалсыз жұрт ауыстыруға мәжбүр болған тіршілік тұтқасы Әділбектің Халхин-Гол — Қиыр Шығыс майданындағы ерлік хикаясын жалпақ әлемге жариялап жатыр.

Жазушы мүмкін сырқат меңдеткен соңғы жылында көсіліп кеңірек толғауға жағдайы болмаған шығар, мүмкін оқушыны зар илетіп езе бермейін деді, әлде біз әлі де қолымызға түсіре алмаған жеке көріністер қалқасында қалып қойды,— әйтеуір тек эпилогта ғана Хакім қаза тапқанын, оның соңынан Оралға барамын деп машинадан құлап, Меңдіқыз да мәңгілік дүниеден өткенін білеміз. Бірақ ғасырлар бойы атадан балаға жалғасқан Жүнісовтар әулетінің шаңырағы біржола шайқалып, оты өшпегеніне көзің жетеді. Еркіндік жорығына қазақ зиялыларының келу жолын баянды еткен, талай тағдыр сергелдеңін бастан

кешсе де, заман жалынан бүкіл бір ұрпаққа адамгершілік, әділдік, тазалық, рыздығын сыйлап кеткен Хакім мен Меңдіқыздың жалғыз көзі — бес жасар Нариманы Гүлжиханның бауырында қалыпты. Осы бір келін боп түспей, тірі жесір атанған дәрігер қыздың ғариб-қасерлер үйінен болса да жоғалтқан асылын — Әлібегін тауып, жан азабынан сауықтырар аялы алақанға, аналық мейірімге айнала алатынына еш күдігің қалмайды.

Хамза Есенжановтың А. Пушкин, И. Тургенев, М. Шолохов, И. Шухов шығармаларынан көркем аудармалары, оқу құралдары мен әдеби сындары біздің рухани игілігімізді байытып, ал жұртшылық сарабынан өткен төл романдары орыс тіліне В. Дудинцев, А. Ананьев, В. Новиков, Г. Бельгер, И. Шеголихин аудармалары арқылы туысқан елдер оқырмандарымен де баяғыда-ақ бауырласып кеткен. Халық пен халықты табыстырар мұндай ізгілік сапарының бір қанатында келешекте „Жүнісовтер трагедиясы“ романы да түндігін көтерсін деп тілейік. Ол үшін ең алдымен өз ана тілімізде қолымызға тиген кейінгі толық нұсқасын тереңірек тану, насихаттау жұмысына белсене араласу парыз. Сонда ғана біз жазушы аманатын бір мұратына жеткіздік деп білеміз.

ЗЕЙНОЛЛАСЕРІКҚАЛИҰЛЫ,

*Халықаралық Алаш
сыйлығының лауреаты*

ӘЛІБЕК ПЕН ГҮЛЖИҢАН ЖӘНЕ ӘДІЛБЕК

БІРІНШІ ТАРАУ

1

Бұлқынғандай Алатау,
Жұлқынғандай, ағын су,
Шұлағандай мың дауыс...
Тасыды ма ұлы өзен,
Ышқынды ма қызыл жел,
Күрсінді ме күрең бел?..

Ілияс

Тосын хат...

Бір үйде тұрып, бір жерде оқитын үш студенттің екеуі почтадан шығып базарға бет алды. Базар жолда еді. Почтаға барған сайын оны бір сүзіп өту бес парыздың біріндей. Өйткені қол бос. Қамсыз шақ.

Астанадан аулақ, темір жолдан да қашық, абыр-жұбыры кем самарқау қала. У-шудан құлаққа ұрған танадай десе боларлық. Күні ұзақ, түні жалпақ.

Оқта-текте кездесетін төтенше уақиға да жоқтың қасы. Жер аударылып келген Троцкийдің дүбірі де саябыр тартқан кез. Жаңалықтың бастысы ауылдан келетін хат қана.

Бұл екеуі почтадан үйде қалған жолдасына келіп жатқан хатқа қоса ақша қағазын да алған. Бұлардың қазіргі әңгімесі осының төңірегінде.

— Мен білсем, бұл тосын хат!

— Болса болар, қыздан ғой!..

— Ақшасы да тосын.

— Иә, кеше ғана елден келген баланың соңына ақша ере жүруі ой салатын жәйт.

— Солай, солай, — десті.

Қарағай құндақты тау бөктеріне иегін сүйеген маңғаз Алматының сол жазда дәулеті де шалқып жатыр еді.

Әлсін-әлсін себелеген жаңбыр суына бөгіп, күн көзіне балқыған асыл алқап жер нәубетін аямай сыйлаған.

Қаланың іші де, тысы да толы бау-бақша. Онда басын иін тағзым еткен алма мен алмұрт. Еңсесін көтере алмай қайысқан қара өрік. Ұйысқан жүзім. Тамыз айында-ақ желіп өткен желге шыдай алмай ағаштары жерге көлкөсір ала бүйрек шашу шашып жатты. Қаланың ағыл-тегіл жемісі аздай-ақ, алыстағы Түрген мен Шелектен, Талғар мен Шымбұлақтан, Шамалған мен Қаскелеңнен Алматы базарына ағылған керуеннен көз түспейді.

Кіші Станицадан бергі өрге қол созған үлкен базар жұманың жеті күні бірдей иін тірескен көлік, о шеті мен бұ шетіне тай шаптырарлық алма тиеген арба. Жалғыз жеміс емес, көк базардан арғы кең алаң жексенбі күндері малға да сыймай кетеді. Мал жаз бойы апталап жайылып, айлап жылжып, сонау арқа беттегі сегіз қарыс қар жауса, он қарыс қамысы пана, жері құт Топар мен Құйғаннан, Отар мен Қордайдан шұбырады. Үйір-үйір жылқы, қора-қора қой, мойынға таққан ауыр алқадай, қала сыртын қоршай орап жатады. Бұл базар өз үлесін күнде-күнде еселей беру үшін үзбей алып жатса да, көзі бар бұлақтай таусылмас түлік сияқты.

Дәулетті маңғаз қаланың да өзіне сай: бойшаң көшелерді бойлауық, теректермен әдіптеп қойғандай, сылдыр үнді бұлақ сырғалы.

Сол еңдеп жатқан үлкен базардың шетінен кірген екі студент ат саудалайтын адамдай-ақ жылқы қатарын жарып өтті.

— Пай-пай, қарны жер сызған мама биелер де бар екен!

— Биені қайтесің, ана бір қара атты айтсайшы, шіркін шекесінен қарайды, қандай аяңшыл екен! Екіндіде ай қарағандай көз тіктіріп, ауыл сыртынан бара жатсаң...

— Бала, сен атқа сын беруді қой. Қара аттан өзге де көз тоқтар жануарлар аз емес. Аяғыңды тезірек бас, мені Әлібектің хаты ойландырып келе жатыр. Күтпейтін бір тығыз хабар болмағай...

Қара атқа көз тіккен орта бойлы, палуан денелі жас жігіттің аты Оразалы еді. Ал қасындағысы Жақия дейтін ересек студент. Екеуі де кәдімгі Әлібек Жүнісовтің бірге жүріп, бірге тұратын жан жолдастары болатын. Әлібектің хаты ойландырып келе жатыр, „аяғыңды тезірек бас“ деген Жақия ақылын Оразалы екі еткен жоқ:

— Құп, философ!— деп адымдай түсті.

Енді жолдағы көше-көше болып тізіліп тұрған алма толы арбаларды сүзіп, өздеріне жүзі таныс шоқша сақал қара кісіден:

— Жәке, алманы қанчадан сатып тұрсыз?— деп сұрады Оразалы.

— Ә, келіндер, келіндер. Сендерге тегін, қадақтап, шелектеп алатындарға ақшалы,— деп қара кісі екеуін баурай кетті.

— Жоқ, аға,— деді Жақия мұқамдап сөйлеп,— біз де ақшаға аламыз. Өйткені бұл сіздің бағып-қағып, еңбек сіңіріп өсірген жемісіңіз.

— Қарағым-ау, сендерге қадақтап алудың керегі жоқ, оқушы балаларсыңдар ғой. Мықтаса, екеуің екі-екіден төрт алма жерсіңдер. Онан мына арба ортаймайды, ала беріңдер деп үлкендігін байқатайын деген адамша өзі фургонына қарай иегін қақты.

— Дегенмен бізге бұл қымбат жемістің бағасын біліп қойған да теріс емес.

— Біреуі, таңдаулысы, ең үлкені — бір тиын, қарағым. Биыл алма бітік. Бір ағаштың байлығы бір үйге қорек. Ала бер, тиынсыз-ақ.

— Онда, енді... біз үшеу едік, біреуміз үйде жазу жазып қалды.

— Таңдап алты алма ала ғой.

Оразалы қара кісінің мырзалығына риза болып кетіп:

— Жәке, көп-көп рақмет. Сіз де бізге қонаққа келіп кетіңіз,— деп еді, қара кісі оның сөзін бөліп жіберді.

— Сендер Әбдуәлидің үйіндегі балаларсыңдар ғой, қол тиген күні кіріп шығармын, қожаларың жақсы адам. Әңгімелесуге, әлгі осында айдалып келген Троттың жайын сұрауға,— деді.

Жақия ойланып, жағын сипады, Оразалы таңырқағандай Жақияның бетіне бақты.

— Сіздің „Трот“ деп тұрғаныңыз Троцкий шығар, ақсақал. Әріне, білгеніңіз жақсы, сіздер көп білсеңіз мына бізге де жеңіл болады, ертең көп нәрселерді елге баян етуге. Имм, сіз біздің қожайынымызды да танитын адам болып шықтыңыз, бізді де,— деп тамсанды ол.

— Иә, иә, соның өзі. Басында Лен, Трот болып шықты ғой. Қазір оны Лен өлген соң, екінші бір мықты осында қуып жіберіпті деседі.

— „Лен“ емес, Ленин деңіз. Бұзықтық жасаған соң қуған. Дегенмен бұл үлкен мәселе, ақсақал, біз де жетік емеспіз мұның сырына.

— Әріне, әріне, мұны тек Әбдуәли жақсы біледі. Соған сұрап түсінермін.

— Әбдуәли де сіз сияқты адам ғой, ол біле бермес.

— Жоқ, жоқ, ол кісі бүтін дулатты, мына төмендегі

ыстыны, албан мен суанды, тіпті Қытайдағы қызайдың да бүге-шігесін қалдырмай аралап шыққан адам. Ол бәрін біледі, қарағым,— деді қара кісі.

Үйдегі жолдасының хатын тез табыс етуге асығып, екі студент қара кісімен қызық әңгімесін үзуге тырысты.

— Жәке, көп-көп рақмет. Бізге келіңіз. Күтеміз. қазір оқу жоқ, қол бос, көбінесе үйде кітап оқып отырамыз,— деді екеуі қосарлана сөйлеп, тегін алманың төртеуін бір-бірден қалтаға салып, екеуін қолдарына ұстап тұрып.

Оразалы арық қара кісінің әр нәрседен хабардар, тіпті саясат дүниесіне де құлағын түрін жүретін қазақ екеніне риза болып:

— Қазақты мал бағудан өзге еш нәрсе білмейді дейді жұрт. Әлгі шоқша сақалдың көрдің бе „Лен“, „Трот“ деуін! „Тротты“ осында айдап жіберіпті дейді. Қызық емес пе, ә?— деді жолдасына, базардан шығып келе жатып.

Жақия тамсана түсті. Бұл — сөзге ұста және „оғаш“ сөйлейтін студент-ті. Жолдастары осыған орай „философ“ деген ат қойған. „Анау Пушкин, Анау Белинский“ деп басыбайлы айдар тағуға үйір оқушылар мұны кімге теңейтінін аңпай, „философ“ деп қана кеткен. Сол философ тамсанып алғаннан кейін:

— Қазақ — дана халық,— деді ол байсалды түрде, әдетінше философтығына басып.— Дана халықтың бәрінің де арғы төркіні — малда. Малды қолға үйретуден бастап даналығы көзге түседі. Арғы тағы заманда даналық қайдан келсін. Бәрі мал арқылы. Әсіресе ат пен түйе ныққалы ел мен ел араласқан, сонсоң қой болмаса тіршілік сәні де болмас еді. Киім деген жүн мен теріден, сол жүн мен теріні қолдана білуден пайда болған ғой. Ал бау, басқұр, текемет, кілем деген әсем жиһаздарды даналықтың жемісі емес деп көрші! Жаңағы базардың, ана қаланың іші-тысы толы малдың иесі кім? Қазақ! Дана қазақ! Ол Троцкийді де, оның мұнда қалай келгенін де, не істеп жатқанын да сұрап, біліп алғысы келіп жатыр. Біліп те алған шығар.

— Әй, осы адам ойламайтын нәрсені ойлайтын, сен де данасың! Мұны енді қоя тұр. Ана үйде отырған жігітті хатын оқып болғаннан кейін алып, жаңағы қазекең айтқан „Тротын“ көрсетейік. Көргенін, білгенін, сезгенін суреттемей қалмайтын Әлібек бұл сабазбен танысыңқырасын. Кейін айтып, оқып отыруға керек. Бір нәрсе жазып тастар. Кәне, аяғыңды тезірек бас!

— Оразалы, сен асықпа!— деді Жақия тұра қалып.— „Кейін айтып жүрерлік бір нәрсе...“ дейсің бе? Ол нәрсені

Әлібек анау күнгі көргеннен кейін-ақ түрте салған. Сырт пішіні дәлме-дәл.

— Оны мен неге көрмедім?

— Мен алып қойғанмын. Міне, тыңда!— Ол асықпай қалтасынан төрт бүктеулі қағаз алды. Она жазып, тараштап қойды, Сонсоң,— ... Атақты Троцкийді көзбен көрдік. Биыл жиырма сегізінші жыл, Алматыға жер аударылып келді. Жатқан жері біздің жатақхананың қасындағы сырлы темір қақпалы, әдемі үй. Өзі орта бойлы, нық денелі, шашты, келісті дөңес мұрынды, қызыл шырайлы. Дене бітісі қорғасын құйған сақадай. Шалқақ. Сондықтан да жүрісі салмақты, дік қадамды. Шаша қоңыр, азын-аулақ ақты жеңдірмей тұр, өйткені аса қалың және бұйра. Ал жүзіне айбатты пішін беріп тұрған — қыран көзі кәдімгі томағасын алған бүркітше, төңірегін жалмай қарайды. „Бір өзім“ дейтін жанның кескіні. „Сөйлегенде алдымда адам бар деп есептемеймін“ дегені дұрыс қауесет шығар. Шешендік — мен-менсіп сөйлеуден де болар... Қасындағылары: толық, ақ сары, бойы өзімен тең әйел.

Әйелдің мұрны да ана еркектің мұрнындай дөңестеу келген. Дығалды қолтықтап келе жатыр. Бұл соның әйелі болуы керек; сол қолдағы жас жігіт әйелге тартқан: ақ сары, бет әлпеті де аумаған, бірақ нәзік. Жиырма, жиырма бірдегі жігіт шығар. Баласы ма екен? Баласы болса, өзіңдей бола алмас... Айбатты емес. Маңдайы жұқа. Бұл үшеуінің оң жағындағы ұзын, ақ сары, әскери адам төбесінен қарап келе жатқандай. Үстіңде қара сүрік пальто, белінде ағаш кабурлы зор наған, аяғында етік. Фамилиясы Раховский дей ме? Әлде Раковский ме, әйтеуір бұл да бір белгілі троцкийшіл болса керек... Жүгі бір вагон, кітапханасы да бір вагон деседі. Анау күні Іленің жағасына барып қайтыпты. Мұнысы қандай саяхат?!

Жел жықпас түбірлі қара еменді түп-тамырымен қопарып тастаған дауыл сияқты, мынаны орнынан ығыстырып жіберген Джугашвили де осал емес екен! Енді не істер?! Міне, саған керегі осы болса! Екінші рет көргенде, Әлібек бұған қосымша не табар?

— Әй, Әлібегім молодец! Біздің қомсомол секретары: „қасқыр көргендей неге анталайсыңдар — контрға көшедегі жұрттың назарын аударып?“— деп жекіреді. Көрмесек, көрмей-ақ қояйықшы! Жарайсың, үндемес Әлібегім! Үндемей жүріп қағазға көргенін дәл түсіреді. Жалғыз-ақ осы сурет портретке мынаны қосса: „Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды“ деген сөз данышпандық сөз...

Жақия үндемеді.

Әлібек үйде бір өзі, терезе алдында, тауға қарап қойып жазу жазып отыр еді.

Бұл үй — Алматы өзеніне таяу Құлжа көшесінде, шағын екі бөлмелі қарағай үй. Қызылордадағы бұрынғы КИНО-да бірге оқып, Алматыда ашылған тырнақ алды жоғары дәрежелі мектепке келіп бірге түскен үшеуі осы пәтерде тұрған. Тап-таза, жарқыраған бір сәнді үй: ашық терезеден судың сылдыр үні құлақты тербетеді, сай самалы бетті үрмелеп өтеді; тау тұтас көз алдында, көлбеп жатқан зәулім асқар; ақ қалпақ киген Талғар шоқысы терезеден телміріп тұрғандай жап-жақын. Оның иығындағы анталаған сәукеле қарағайлар қымтай жауып, құндақтап-ақ алған. Әрідегі бұлт құшақтаған зеңгірлер аспан төрінде тіркесіп жылжыған әлем керуендеріндей...

Қараған сайын ұшқыр ойды қиял айдынына жетектей жөнелетін сиқырлы асқар бүгін жас жанның ақындық шабытын қоздырып жіберген сияқты. Әлібек қозғалмастан жүрекке құйылған әсерді қағазға сорғалатып жатыр. Тау, өзен, ағаш, самал, жарқыраған күн, дарқан өмір, айнала көркемдік — нәзік ойлы жас жаңды әдилеп, тербетіп, баулып алдағы бір асар-аспас қияға дайындап жатқандай. Ол аспаңдаған сезіммен бұлақтай атқылаған сұлу сөздің тас құшағында...

Есік ашық жатса да сырттан кірген адамның сыбдыры да естілмеді, қағазға төнген Әлібек оны жақындап келіп мойнын созғанын да байқамады. „Тағы да өлең жазып отыр екен! — деді ішінен Оразалы, ақырындап кері шегіне түсіп. — Келген хат ешқайда қашпас, оқыр, шабыты келген шақта сілтей түссін”.

Бірақ жолдасы ұзақ күтпеді. Әлібек басын көтеріп алып, қарындашын үстел үстіне тастай берді, өзі орындыққа шалқая түсті.

— Шабыт та шаттық, қағазға төгілген шабыт жемісі онан да ләззатты!

Әлібек жалт қарады.

— Сен қашан келдің? Оқып та үлгердің бе?

— Оқығаным жоқ, көз сұғанақтығы менде жоғын өзің білесің.

Әлібектен түрі де, мінезі де өзгеше Оразалы асықпады.

„Сезімтал жігіт жазғанын қазір өзі де оқыр. Шыдамас” деп ойлады.

— Оқымасаң тыңда! — деді Әлібек жазғанын жариялағанша асығып.

— Құлағым сенде.

— Түрегеліп оқитын бас-аяғы дөңгеленген нәрсе емес, жай шатпақ, тау әсері.

— Оқи бер, оқи бер!— деді үйге кейінірек кірген Жақия.

— Көк тіреген асқарым — Алатауым шандозым!
Заманнан бері тас қалған, басымды биік айдарым!
Ғасырларды бастан асырған, қартаймас мәңгі қариям!
Мазғымас мықты берігім, күн бетінде көлеңкем.
Арқа бетте бас панам.

Биіктік, барлық сұлулық, бір өзіңе тел біткен.

Тіл жетпес асқақ айбарлым!

Шыңыңда жусап бұлт қонып, шоқыңда бүркіт шаңқ еткен.

Қиқулы сиқыр тылсымым!

Иығыңа өрмелеген бойлаулық арша мен сыпсың қарағай.

Самсап тұрған бейне бір қорамсақтағы оғың сынды!

Тынымсыз жүгірген күміс сылдырлы асау бұлақ, он сан ойыңды шимайлап жатыр!

Алқабыңда жеті өзен, жеті өзенің — жеті өңір! Жеті салаң бойыңда, бақ қонған байтақ еліңнің — мыңғырған малы есепсіз!

Сәнді салаң толған ән, думанды елде би мен күй!

Жеміске толған Атырау, алмаңның беті — албырт таң,
жайқалған бағың — жасыл гүл...

— Иә, арғы жағы?— деп қалды қоза бастаған Оразалы шыдамай.

— Бәрі осы! Тауға қарап отырғанда ауызға түскені.

— Мұны не дейміз? Кескіндеме дейміз бе? Әлде келбеттеме бола ма?

— Не десең, о де.

— Жақсы. Аяғын күтемін. Ал мынау лирика болуы мүмкін...

Оразалы қалтасынан хат суырды.

Әлібек ұшып түрегелді.

— Маған ба?

— Саған, саған. Әріп сұлбасы қыз саусағы тәрізді, нәзік көрінеді. Сірә, әлгі Гул... сұлудың қолы шығар-ақ. Қарашы — Жу-ну-сову дегені орамалға төккен кестедей тізіліп жатыр.

— Маған хат жаза қоятын кім бар? Әйел қолы! Онда жеңгемнен шығар.

Оразалының ұсынған хатын Әлібек ашпастан оның төмендегі адресіне бақты: Орал қаласынан!..

... Меңдіқыздың қолы емес, Әлібекке ол өз қолындай таныс. Бұл да әйел қолы. Бұл кім? Оразалы айтқандай, ұсақтап шалған кесте сияқты әріптері тізіліп тұр және бала қыздың қаламды қағазға қадап жазуы!..

Әлібек көріне толқып кетті. Бетіне қаймақшыған

елжіреу пайда бола қалды, қолы да дір еткендей қимылдады, конвертті жырта алмай әлектенді. Жаңа ғана Алатаудың айбарлы сипатын ауыз толтырарлық ірі сөздермен бейнелеген еркіндік лебі ұшты-күйді жоғалып кеткендей. Аз сәттің ішінде болжалға жармасса да, оларды түйіп, бірін де жинай алмады. Кенет, жүрегі дүрсілдеп кетті...

„Мен Орал қаласындамын. Бір ай тұрамын ба, бір жыл тұрамын ба, мұны бір құдайдың өзі біледі. Көргің келсе... хат-хабар салғың келсе адресім: Чаган көшесі, 91-үй. Гүлжиһан“.

Қайтадан оқыды. Бірақ хаттың сырын бірден ұға алмады. Ол тек Гүлжиһаннан... Гүлжиһаннан... деп ерні жыбырлай берді.

— Не жазылыпты? Қыздан екенін мен шамалап едім,— деді Жақия терезеге қарап тұрып, әдетінше баптап, асықпай сөйлеп.

Ол Әлібектің толқығанын да, хаттың мағынасы миына толық жетпегенін де, қайта-қайта оқығанын да көрді, бірақ елемеген болды.

— Гүлжиһаннан...— деді Әлібек, сыбырлағандай елжіреп.

— Иә, Гүлжиһан не жазады?— деді тағы да Оразалы араласып.

— Түсінгенім жоқ... Түсініксіз...

— Маған берші.

Әлібек хатты Оразалыға ұстата берді.

— Мен бір жаман хабар жазған екен деп ойлап ем... Мынау мағыналы хат қой. Және өзі шыңдалып шыққан, қол-аяғы балғадай, өзіне де, өзгеге де жігер құйып тұрған сөздер,— деді Оразалы, оқып шығып жолдасына ойлана көз тастап.— Сен түсінбедім дейсің. Өте түсінікті хат...

— Түсініксіз,— деді Әлібек тағы да.

Оразалы басын шайқады. Ал Жақия бұрылып келіп Әлібектің иығына қолын салды.

— Әлібек, сен бала мінезді жансың, көргеннің, естігеннің сыртқы түрін ғана, әшекейлі жағын ғана ұстап қаласың. Неден байқадың деші? Әлгіден бергі ісің мен мінезіңе сын айтайын ба? Мына хаттың да сыртын көріп тұрсың. Ішіне...

— Айт! Айт!

— Айтсам, алдымен жаңағы көркем сипаттамада Алатаудың кескінін дәл бергенсің. Бірақ тек қана сыртқы түрі, жансыз түрі. Айбарлы түрі, асқар түрі ғана. Неге оның бір ауыз болса да ішкі сыры айтылмайды. Әлде ішкі сыры жоқ па?..